

سیر تاریخی
تحولات اجتماعی
زبان فارسی

سیر تاریخی
تحوّلات اجتماعی
زبان فارسی

بهمن زندگی

استاد زبان‌شناسی دانشگاه پیام نور

سرشناسه: زندگی، بهمن، ۱۳۴۰ -

عنوان و نام پدیدآور: سیر تاریخی تحولات اجتماعی زبان فارسی/بهمن زندگی.

مشخصات نشر: تهران، لوگوس، ۱۴۰۳

مشخصات ظاهری: ۳۳۲ ص

شابک: ۳-۵۵-۵۶۱۳-۶۲۲-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

کتابنامه: کتابنامه: ص. ۳۴۹ - ۳۵۱.

موضوع:

فارسی -- جنبه‌های اجتماعی

فارسی - تاریخ

جامعه‌شناسی زبان -- ایران

رده‌بندی کنگره: PIR۲۶۵۳

رده‌بندی دیویی: ۴/۲۰۴

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۹۱۹۳۴۸

سیر تاریخی تحولات اجتماعی زبان فارسی

بهمن زندگی

طراح جلد: سید مهدی حسینی		ویراستار: مهدی وجدانی
شمارگان:	شابک:	چاپ اول:
۳۰۰	۹۷۸۶۲۲۵۶۱۳۵۵۳	۱۴۰۳

برای اطلاعات بیشتر کد فوق را اسکن کنید و به وبسایت نشر لوگوس بروید.

قیمت: ۴۳۰۰۰۰ تومان

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً یا جزئاً، به هر شکل اعم از چاپ، فتوکپی، اسکن، صوت، تصویر یا انتشار الکترونیک بدون اجازه مکتوب از نشر لوگوس ممنوع است.

ایمیل: info@irlogos.com

تماس با مرکز پخش: ۰۹۰۲ ۱۵۴ ۰۰۴۲

فروشگاه برخط لوگوس: www.irlogos.com

تقدیم به اندیشمند فارسی پژوه
استاد عزیزم
جناب آقای دکتر علی اشرف صادقی

فهرست

- سخن نویسنده..... ۱
- فصل ۱: تحولات زبانی-اجتماعی در ایران باستان..... ۳
- ۱.۱. آغاز تاریخ و شکل‌گیری تمدن‌ها..... ۳
- ۲.۱. مهاجرت آریایی‌ها به ایران..... ۴
- ۳.۱. تحولات زبانی دوره هخامنشی..... ۵
- ۴.۱. تحولات زبانی بعد از حمله اسکندر مقدونی به ایران..... ۱۰
- ۵.۱. نظام اجتماعی دوره ساسانیان..... ۱۵
- فصل ۲: تحولات زبانی اجتماعی در تمدن اسلامی..... ۱۹
- ۱.۲. ظهور اسلام..... ۱۹
- ۲.۲. تأثیر اسلام بر تحولات زبانی-اجتماعی ایران..... ۲۰
- ۳.۲. چالش زبان عربی با زبان فارسی..... ۲۷
- ۴.۲. ابداع خط برای زبان فارسی و نوزایی ادبیات فارسی..... ۳۸
- ۵.۲. زایش گونه ادبی و علمی فارسی..... ۴۲
- ۶.۲. نقش امرا و سلاطین در توسعه زبان فارسی..... ۴۷
- ۷.۲. فتاوری نرم و سخت در خدمت توسعه زبان فارسی..... ۵۰
- ۸.۲. نقش بی‌بدیل سعدی در توسعه زبان فارسی..... ۵۷
- ۹.۲. زبان فارسی از چالش با زبان عربی تا رونق یافتن در شرق و غرب ایران..... ۵۸
- فصل ۳: تحولات زبانی اجتماعی دوران ایلخانیان و صفویه تا دوره قاجار..... ۶۵
- ۱.۳. اوضاع زبانی-اجتماعی در دوره ایلخانیان..... ۶۵
- ۲.۳. جایگاه زبان فارسی، عربی و ترکی در دوره صفویان..... ۶۸
- ۳.۳. در دوره صفویه از نظر زبانی چه اتفاقی افتاد؟..... ۷۱
- فصل ۴: تحولات زبانی اجتماعی در شبه‌قاره هند..... ۸۵
- ۱.۴. جایگاه زبان فارسی در هند در دوره غزنویان..... ۸۵
- ۲.۴. دوره گورکانیان و جایگاه والای زبان فارسی در هند..... ۸۸
- ۳.۴. سقوط گورکانیان و افول جایگاه زبان فارسی در هند..... ۹۸

فصل ۵: تحولات زبانی- اجتماعی در آناتولی.....	۱۰۱
۱.۵. سرزمین آناتولی	۱۰۱
۲.۵. اهمیت سوق الجیشی آسیای صغیر (آناتولی).....	۱۰۳
۳.۵. آسیای صغیر در دورهٔ امپراتوری بیزانس (روم شرقی).....	۱۰۷
۴.۵. سلجوقیان روم، فاتحان آناتولی	۱۱۳
۵.۵. آسیای صغیر در دورهٔ خلفا و سلجوقیان	۱۱۶
۶.۵. همزیستی و رقابت فارسی، ترکی، لاتین و عربی در دورهٔ سلجوقیان روم ...	۱۲۴
۷.۵. سقوط سلاجقهٔ روم و تضعیف جایگاه زبان فارسی	۱۲۷
۸.۵. ظهور امپراتوری عثمانی.....	۱۳۲
۹.۵. جایگاه زبان فارسی در دورهٔ عثمانی	۱۴۰
۱۰.۵. سقوط دولت عثمانی و ظهور جمهوری ترکیه	۱۴۶
۱۱.۵. منشأ تغییر خط ترکیه از خط عربی به خط لاتین	۱۴۷
فصل ۶: تحولات زبانی- اجتماعی در اروپای پسارنسانس.....	۱۴۹
۱.۶. جنگ‌های صلیبی و رنسانس	۱۴۹
۲.۶. نهضت ترجمه و برآمدن زبان‌های ملی در اروپا	۱۵۱
۳.۶. تقویت گونهٔ علمی زبان‌های اروپایی	۱۵۲
۴.۶. استانداردسازی و زبان باز: دو رویکرد زبانی- اجتماعی مهم.....	۱۵۶
۵.۶. تأثیرات زبانی انقلاب سیاسی- اجتماعی فرانسه و انقلاب صنعتی انگلستان	۱۶۰
فصل ۷: تحولات زبانی- اجتماعی در دورهٔ قاجار و پهلوی اول	۱۷۵
۱.۷. آغاز تماس زبان فارسی با زبان‌های اروپایی	۱۷۵
۲.۷. تماس زبان فارسی با زبان روسی در ایران و فرارود	۱۷۸
۳.۷. نفوذ زبانی- اجتماعی فرانسه در ایران	۱۹۰
۴.۷. بحث تغییر خط در ایران و ترکیه	۱۹۳
۵.۷. نهضت بازگشت ادبی	۲۱۰
۶.۷. رویکرد سیاسی دولت- ملت و مبحث زبان ملی	۲۱۱
۷.۷. تأسیس دارالفنون، مدارس و مراکز آموزش عالی نوین	۲۱۵

- ۲۲۲..... ۸.۷. گونه اداری و مذهبی زبان فارسی در این دوران
- ۲۲۳..... ۹.۷. پیدایش گونه رسانه‌ای زبان فارسی
- ۲۲۶..... ۱۰.۷. لغت‌نامه دهخدا و تقویت پیکره مکتوب زبان فارسی
- ۲۲۷..... ۱۱.۷. فرهنگستان زبان و آغاز برنامه‌ریزی صریح زبانی در ایران
- فصل ۸: تحولات زبانی-اجتماعی از ۱۳۲۰ تا کنون** ۲۳۱.....
- ۲۳۱..... ۱.۸. پایان نفوذ زبان فرانسه و آغاز نفوذ زبان انگلیسی
- ۲۳۵..... ۲.۸. تأسیس حوزه علمی قم و تقویت زبان عربی
- ۲۳۶..... ۳.۸. وضعیت گونه ادبی فارسی در این دوران
- ۲۴۳..... ۴.۸. گونه رسانه‌ای فارسی
- ۲۵۲..... ۵.۸. گونه هنری فارسی
- ۲۵۹..... ۶.۸. گونه علمی فارسی در این دوران
- ۲۶۹..... ۷.۸. سبک زندگی مدرن، مراودات تجاری و زبان فارسی
- ۲۷۱..... ۸.۸. جایگاه زبان فارسی در خارج از ایران
- ۲۷۲..... ۹.۸. قانون اساسی و جایگاه زبان فارسی
- ۲۷۴..... ۱۰.۸. فرهنگستان سوم و زبان فارسی
- ۲۷۹..... ۱۱.۸. جایگاه زبان‌های خارجی در ایران بعد از انقلاب
- ۲۸۲..... ۱۲.۸. زبان فارسی در دوران جنگ و تاکنون
- فصل ۹: مسائل زبانی-اجتماعی در ایران معاصر** ۲۸۹.....
- ۲۸۹..... ۱.۹. جایگاه زبان‌شناسی اجتماعی در علوم زبانی
- ۲۹۱..... ۲.۹. چندزبانگی
- ۲۹۲..... ۳.۹. رفتار زبانی ایرانیان
- ۲۹۵..... ۴.۹. زبان رسانه
- ۲۹۶..... ۵.۹. زبان تبلیغات
- ۲۹۷..... ۶.۹. گونه حقوقی زبان فارسی
- ۲۹۸..... ۷.۹. زبان علم
- ۳۰۳..... ۸.۹. مهارت‌های زبانی مشاغل

۳۰۵.....	۹.۹. خشونت کلامی
۳۰۵.....	۹.۱۰. زبان و جنسیت
۳۱۱.....	۹.۱۱. زبان نسل‌های مختلف
۳۱۳.....	منابع

سخن نویسنده

در این کتاب به تحولات تاریخی زبان از دیدگاه زبان‌شناسی اجتماعی می‌پردازیم، زیرا لازم است دیدگاهی کلان و در زمانی به این موضوع داشته باشیم و برای حل مسائل کنونی زبانی جامعه به گذشته نیز رجوع کنیم و از سیر تحولات زبانی-اجتماعی در طول تاریخ غفلت نورزیم تا بتوانیم تصویری تمام‌نما از بحث زبان، به خصوص زبان فارسی، به دست آوریم و مسائل اجتماعی زبان را با دقت بیشتری بررسی کنیم و در نهایت، بتوانیم راهکارهایی بهتر و مناسب‌تر برای حل این مسائل ارائه دهیم.

وظیفه اصلی و اولیه زبان‌شناسی اجتماعی رصد تحولات اجتماعی است، یعنی از طریق آن می‌توان تحولات اجتماعی را رصد، تبیین و تفسیر نمود و به این مهم دست یافت که رابطه تحولات اجتماعی و تحولات زبانی به چه صورتی است و هر یک چه تأثیری بر دیگری دارد. زبان و جامعه کاملاً درهم‌تنیده هستند و بر هم تأثیرگذار. زبان اثرات شگرفی بر جامعه می‌گذارد و جامعه نیز تأثیرات چشمگیری بر زبان دارد. حال برای اینکه بخواهیم جامعه امروز را مطالعه کنیم و به شناخت بهتری از آن دست یابیم، بهتر است با توجه به درهم‌تنیدگی زبان و جامعه به گذشته تحولات زبانی-اجتماعی ایران از آغاز تاکنون هم نگاه کنیم.

فصل ۱:

تحولات زبانی-اجتماعی در ایران باستان

۱.۱. آغاز تاریخ و شکل‌گیری تمدن‌ها

به اعتقاد مورخان، اختراع خط، که ابداع‌کننده آن فینیقی‌ها بودند، نقطه عطفی در تاریخ بشر محسوب می‌شود و پیدایش آن را می‌توان سرآغاز تاریخ و ظهور نخستین تمدن‌ها دانست. باگذشت زمان، در کنار آب‌ها تمدن‌هایی شکل گرفت؛ در کنار رود نیل در مصر، تمدن مصر و در کنار رودهای دجله و فرات (بین‌النهرین یا میان‌رودان)، تمدن‌های سومریان، اکدی‌ان، آشوریان و بابلیان ظاهر شدند. تمدن هند در ساحل رود گنگ و تمدن چین در ساحل دریای زرد شکل گرفتند. سواحل مدیترانه نیز محلی برای ظهور یونانی‌ها و فینیقی‌ها گردید. بدین‌گونه، هر جا آب، آبراهه و روخانه‌ای بود بشر ساکن شد و تحولات اجتماعی شروع به شکل‌گیری و رشد کرد.

۱- آندرو رابینسون در کتاب داستان نگارش معتقد است که هیچ نشانه روشنی از افول خط‌های آغاز-کنعانی در نیمه نخست هزاره دوم پیش از میلاد و ابداع خط الفبایی تاحدی محکم فینیقیان در حدود ۱۰۰۰ پ.م. که نیای خط عبری و الفبایی یونانی است وجود ندارد، ص ۱۶۴.

جدول ۱. تمدن‌های شکل‌گرفته در کنار آب	
آب	تمدن
مدیترانه	فینیقیه
نیل	مصر
دجله و فرات (بین‌النهرین یا میان‌رودان)	آشور و بابل
گنگ	هند
دریای زرد	چین
کارون و دیگر رودهای ایران	ایران

در منطقه خاورمیانه فعلی نیز تمدن‌های مندرج در جدول یک شکل گرفتند. در این میان، مهاجرت همچون اتفاق اجتماعی بزرگی رخ داد. در زبان‌شناسی اجتماعی دو حوزه بسیار مورد توجه است. نخست، بحث برنامه‌ریزی زبان که از اهمیت زیادی دارد و دیگری موضوع تماس یا برخورد زبانی است که مهاجرت یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در این برخوردهای زبانی است. بنابراین، اگر بحث تماس زبانی را از دیدگاه تاریخی بنگریم، شاید بتوانیم مسائل امروزی زبان را با دقت نظری بیشتر رصد و مطالعه کنیم. پس همان‌طور که اشاره شد، از جمله مسائل اجتماعی مهمی که در بحث تحولات زبانی رخ داد موضوع مهاجرت بود که در کنار عواملی همچون جنگ‌ها و انقلاب‌ها یکی از عوامل بزرگ در ایجاد تماس زبانی به شمار می‌رود، حتی می‌توان گفت که تأثیر مهاجرت بر زبان بسیار بیشتر از تأثیر انقلاب بر تحولات زبانی است.

۲.۱. مهاجرت آریایی‌ها به ایران

با سرد شدن منطقه سیبری در روسیه فعلی، اقوام آریایی که در آغاز در آن سکونت داشتند در جست‌وجوی سرزمین‌ها و مناطق گرم به سمت جنوب حرکت کردند. آریایی‌ها که اغلب به دام‌پروری و گله‌داری مشغول بودند برای تأمین علوفه و حفظ جان خودشان و دام‌هایشان ناگزیر به این مهاجرت شدند. طی این مهاجرت این اقوام سه دسته شدند: دسته‌ای از آنها به هندوستان یا همان شبه‌قاره هند رفتند که امروزه شامل کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش و سریلانکا می‌شود. گروهی به ایران آمدند و دسته دیگر نیز رهسپار سرزمین‌های اروپایی امروزی شدند. همین جابه‌جایی

۱. تحولات زبانی اجتماعی در ایران باستان | ۵

و مهاجرت‌ها باعث تحولات عظیم زبانی گردید. وجود شباهت‌هایی در لغات و عناصر زبانی این کشورها، وجود زبان واحدی را بر ما محرز می‌کند که امروزه در مطالعات زبانی به زبان هندواروپایی موسوم است. این زبان با توجه به همین مهاجرت‌ها به چند شاخه تقسیم گردید و بر اثر تحولات دیگری همچون جنگ‌ها، انقلاب‌ها، تشکیل و تجزیه کشورها، سفرها و مسائل مختلف دیگر مجدداً شاخه‌ها و انشعابات کوچک‌تری پیدا کرد. بنابراین، می‌توان گفت که مهاجرت آریایی‌ها تحول اجتماعی عظیمی بود که موجب تحول در زبان نیز شد.

از زمان ورود آریایی‌ها به ایران و تا پیش از ظهور اسلام، سلسله‌های متعددی در ایران روی کار آمدند. یکی از این سلسله‌ها، مادها (۷۲۸-۵۵۰ پ.م.) بودند که در همدان امروزی (اکباتان یا هگمتانه) حکومتی را تأسیس کردند و به واسطه آن نخستین پادشاهی آریایی‌تبار در ایران بنیان نهاده شد. در سرزمین‌های جنوبی ایران در منطقه پارس - که شامل شیراز، اصفهان، خوزستان، بوشهر و سایر بنادر و جزایر خلیج فارس و دریای عمان است - نیز شاهد تأسیس سلسله هخامنشیان بودیم. هخامنشیان از ۵۵۰ پیش از میلاد با روی کار آمدن کوروش بزرگ به شاهنشاهی قدرتمندی تبدیل شد. این سلسله در مدتی کوتاه توانست بخش‌هایی از یونان و بابل را زیر سلطه درآورده و قلمروش را گسترش دهد. سرانجام اسکندر مقدونی و سپاهیانش موفق به فتح شاهنشاهی ایران شدند و به دولت ۲۵۰ ساله هخامنشیان پایان دادند. پس از آن، جانشینان اسکندر، سلوکیان، حدود ۲۰۰ سال بر سرزمین ایران حکومت کردند که باعث برخورد زبان فارسی باستان با زبان یونانی گردید. در منطقه خراسان و سمنان امروزی نیز سلسله اشکانیان یا پارت‌ها تأسیس شد که حدود ۴۰۰ تا ۴۵۰ سال بر ایران حکومت کردند. بعد از آن، ساسانیان روی کار آمدند که این سلسله نیز حدوداً ۵۰۰ سال بر ایران حکمرانی کرد.

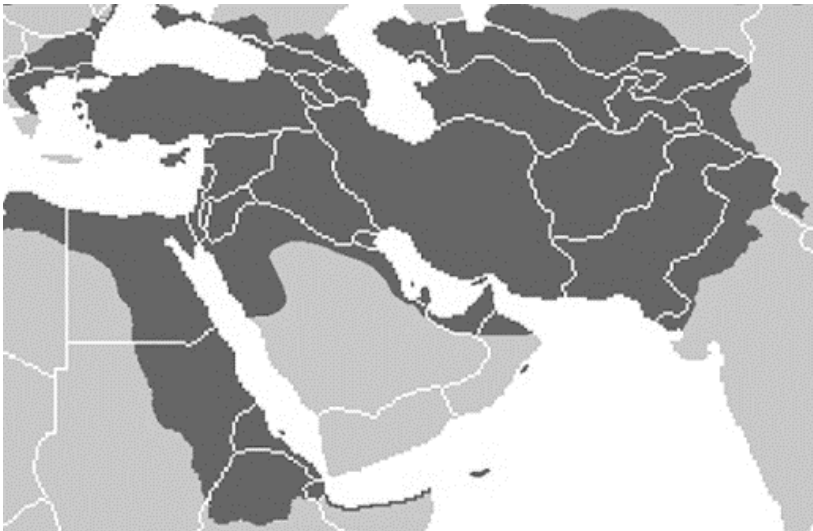
۳.۱. تحولات زبانی دوره هخامنشی

از دوره مادها، به جز یک سری کلمات خاص، آثار و اطلاعات زبانی چندانی در دست نیست. اما طبق شواهد، در دوره هخامنشیان زبان رایج فارسی باستان بوده است و ایرانیان با خط میخی‌ای که سومری‌ها ابداع کرده بودند، می‌نوشتند. علاوه بر

زبان فارسی باستان، زبان‌های دیگری همچون زبان سریانی و آرامی در میان‌رودان در تجارت استفاده می‌شد. بنابراین می‌توان گفت که در دولت هخامنشیان پدیده چندزبانگی وجود داشت. هخامنشیان دولتی بود که فرمان‌ها در آن به چند زبان از جمله سریانی و آرامی نوشته می‌شدند، پس بحث ترجمه نیز در آن زمان مطرح بود. با گسترش قلمرو شاهنشاهی هخامنشیان، آنان سیاست تسامح زبانی و فرهنگی را در پیش گرفتند. در این دوره، رواداری^۱ فرهنگی در جامعه حاکم گردید و احترام به زبان‌ها و احترام به چندفرهنگی و چندزبانگی رواج یافت، تا آنجا که حتی بسیاری از کتیبه‌های این دوره مانند منشور کوروش کبیر و داریوش بزرگ نیز به صورت چندزبانه کنده‌کاری شده‌اند. در این شاهنشاهی پهناور و چندزبانه، تجارت و مراودات بازرگانی نیز بسیار گسترده بود که همین امر باعث ارتباط و تعامل بین افرادی با زبان‌های متفاوت گردید و زبان آرامی رفته‌رفته زبان میانجی (lingua franca)^۲ شد.

۱- رواداری یا تالرنس عبارت است از پذیرفتن و احترام گذاشتن به نژادها، فرهنگ‌ها و شیوه‌های متنوع زیستن، اندیشیدن و اظهارنظر؛ پذیرش و احترامی از روی آگاهی و صداقت و از موضع قدرت. رواداری که در آغاز فضیلتی اخلاقی به شمار می‌آمده بنا بر ضرورت‌های تاریخی و اجتماعی وارد حوزه فلسفه و سیاست شده و در نهایت به هنجاری فرهنگی و حقوقی و جهانی تبدیل شده است. در حدی که امروزه پیش‌شرط صلح و توسعه محسوب می‌شود و از بایسته‌های سیاست‌گذاری‌های کلان تلقی می‌گردد (امیدی، ۱۴۰۰: ۸۸-۱۱۴).

۲- زبانی است که برای ایجاد ارتباط سریع و آسان به کار می‌رود، آن هم هنگامی که دو یا چند گروه از افراد با زبان‌های مادری متفاوت با یکدیگر بنا بر دلایل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و... برخورد کنند و هیچ گروهی زبان مادری دیگر را نداند. به بیان دیگر، زبان میانجی هنگامی به کار می‌رود که گروه‌هایی که بنا بر دلایل فوق با هم برخورد می‌کنند، زبان مادری مشترکی نداشته باشند. بنابراین اگر دو گروه الف و ب به دلایل فوق با هم برخورد کنند و زبان بومی مشترکی نداشته باشند برای ایجاد ارتباط باید از یکی از دو زبان الف یا ب استفاده شود که در این صورت زبان میانجی، یکی از زبان‌های طبیعی خواهد بود. گاهی زبان طبیعی سومی می‌تواند نقش زبان میانجی را ایفا کند؛ به عنوان مثال، یک گرد و یک بلوچ به هنگام برقراری ارتباط از زبان فارسی استفاده می‌کنند. گاهی ممکن است زبان میانجی، یک زبان ساختگی باشد مانند اسپرانتو و گاهی نیز آمیزه‌ای از زبان گروه الف و گروه ب، زبان میانجی را شکل می‌دهد، مانند زبان فرانک‌ها (سپیده عبدالکریمی، ۱۳۹۲). از جمله گونه‌های تماسی زبانی است که در بین ناهم‌زبانان رواج دارد (حامد باشه‌آهنگرو مجتبی منشی‌زاده، ۱۳۹۸).

تصویر ۱: نقشه ایران در زمان هخامنشیان

درخصوص چگونگی شکل‌گیری زبان میانجی باید به این نکته اشاره کرد که زبان میانجی ممکن است زبانی باشد که پیش از این شکل گرفته و از دوره‌ای به بعد به‌عنوان زبان میانجی به کار رود، مانند زبان پرتغالی که در قرن شانزدهم برای اداره مستعمرات و اهداف تجاری و روابط سیاسی در آسیا و آفریقا به‌عنوان زبان میانجی مطرح شد یا زبان انگلیسی که از قبل وجود داشته و اکنون افراد و سازمان‌های مختلف در روابط با افراد ناهم‌زبان خود از آن به‌عنوان زبان میانجی استفاده می‌کنند. در دوره هخامنشیان نیز زبان مردم عراقِ امروزی و بین‌النهرین زبان‌های آرامی و سریانی بود و در ایران نیز زبان فارسی باستان رایج بود. بنابراین در این دوره نیز به‌دلیل وجود چندزبانگی مردمان این قلمرو، بحث زبان میانجی پیش می‌آید و زبان آرامی که در بین‌النهرین رواج داشت به‌تدریج به‌عنوان زبان میانجی در شاهنشاهی هخامنشی استفاده شد.

باید گفت که در دوره هخامنشیان با نوعی برنامه‌ریزی زبانی غیرصریح یا برنامه‌ریزی زبانی ضمنی مواجه هستیم. در آن زمان، نهادی با عنوان فرهنگستان زبان وجود نداشت که با مطالعه و برنامه‌ریزی دقیق، زبانی را به‌عنوان زبان رسمی، ملی یا